

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Льобомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
• Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга I

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Світлана ПАНЬКОВА

Автори передмов: Владислав ВЕРСТЮК, Світлана ПАНЬКОВА
Автори коментарів: Олена БОЙКО, Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Варвара ШУЛЬГА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, Інститут історії України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

РОЗДІЛ II

ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ,
ЗВЕРНЕННЯ ТА ПРИВІТАННЯ
(травень 1917 р.—квітень 1918 р.)

ПРОМОВА ПІД ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ НА ПОХОРОНІ СІЧОВИКІВ СТУДЕНТСЬКОГО КУРЕНЯ 19 березня [1918 р.]

Dulce et decorum pro patria mori! Солодко і гарно вмерти за отчину — каже латинський поет*, поезії котрого були шкільною книжкою тих, котрих тепер ховаємо. Солодко і гарно! Се зняли вони — і не опустили тої рідкої нагоди, яку давала їм нинішня велична хвиля відбудування нашої держави і охорони вільностей і прав нашого трудящого люду. Вони стали грудьми за свою батьківщину і мали щастя полягти головами в сій святій боротьбі!*

Велике щастя згинути так, в боротьбі, а не дезертирами, не нейтральними, не замішаними в юрбі страхополохами, що безплатними пасажирами силкуються прослизнути в нове царство української свободи. Велике щастя окупити своєю кров'ю забезпечення сеї свободи!

От у сій хвилі, коли провозяться їх домовини перед Центральною Радою, де протягом року кувалась українська державність, з фронтона її будинку здирають російського орла*, ганебний знак російської власті над Україною, символ неволі, в котрій вона прожила двісті шістдесят з верхом літ. Видко, можливість його здерти не давалась даремно, видко, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кров'ю. І кров пролили сі молоді герої, котрих ми нині проводжаємо!

Вони щасливі, що могли купити своєю кров'ю такі вартості своєму народові! Батьки, брати, сестри тих, котрих ми сьогодні ховаємо! Стримайте сльози, що котяться з ваших очей, як стримую я. Бо ж ті, котрих ви ховаєте, доступили найвищого щастя — вмерти за отчину! Їх слава і вдячна пам'ять про них житиме з нашою свободою разом, серед народу нашого однині довіку!

сійської імперії, піддані суду “за опір владі”. “Упорствующие” уніати переслідувалися (детально див.: Стоколос Н. Трагедія уніатів Холмщини і Підляшшя (1875–1905) // УІЖ. — 2002. — № 6. — С. 41–60). До цієї проблеми М.Грушевський звертався і в своєму “Отвертому листі до гр[еко]-кат[олицьких] ординаріатів і духовенства”, шукаючи шляхи вирішення долі греко-католиків Холмщини і Підляшшя на новому історичному етапі — після видання царського маніфесту про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — К., 2005. — Т. 2. — С. 488–491).

с. 118 Отже, коли після того піднялось питання... щоб відокремити Холмщину від Царства Польського... — питання про виділення українських земель Холмщини в окрему губернію постало у 1905–1906 рр., згодом вирішувалося впродовж 1909–1912 рр. Закон про утворення Холмської губернії був прийнятий III Державною Думою 23 червня 1912 р. Свою однозначну позицію щодо цієї проблеми М.Грушевський висловлював у публіцистичних працях: “За український маслак (В справі Холмщини)” (1907), “Повернення Холмщини” (1907), “Спустошене життя” (1907) (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 536–544; Там само. — Львів, 2005. — Т. 3. — 33–37).

с. 119 ...не могли злучити тих “україн”, як називає їх галицько-українська літопись... — йдеться про Галицько-Волинський літопис — видатну пам’ятку давньоруської літератури та історіографії XIII ст. Словом “україна” у ньому визначалися пограничні землі супроти державного центру (див.: Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. — К., 2002).

...ще в 16 віці Комулович, хорват-священик, висланець папського престолу... — йдеться про Олександра Комуловича — ватиканського дипломата, хорвата за походженням. У 1593 р., за дорученням Папи Климента VIII, виїхав до Семигорода, Московії, Молдавії та Запорозжя, щоб створити антитурецьку коаліцію європейських держав (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 198–200, 202).

с. 120 ...в яких молдавська людність не має абсолютної більшості. Се мова про північну частину Бессарабії й полудневу — на 1910 р. у Бессарабській губернії проживало 47,9% молдаван та 27,8% українців. Українці становили понад 70% населення у Хотинському повіті, близько 30% у південних повітах — Акерманському та Ізмайльському.

...в складі [Центральної] Ради були представники української людності від Полудневої Бессарабії, від Акерманського й інших повітів — з початком Української революції в населених українцями місцевостях Бессарабії відбувалось піднесення національного руху, утворення українських громадських організацій, шкіл, “Просвіт”. Українське населення на територіях, де воно становило більшість, виступало за приєднання до УНР. Представники від Бессарабської губернії увійшли до складу Центральної Ради. Серед них був Богацький Пантелеймон (представництво Всеукраїнської ради селянських депутатів, Акерманський повіт) та Ткаченко Данило Федотович (територіальне представництво, Бессарабська губернія) (див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 212, 222).

Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.]

Текст промови вперше опублікований в огляді “У Києві. Похорон жертв боротьби за волю України” в газеті: Народна воля. — 1918. — 20 (7) березня. — № 32. — С. 4. Окремо під заголовком “Промова М.Грушевського під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня 1918 р.” опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 22 (9) березня. — № 34. — С. 1. Згодом за публікацією в № 34 “Народної волі” автор вніс промову до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ “Самостійна Україна”. — С. 85). Передруки: Вільна Україна. — Нью-Йорк, 1967. — 36. 55–56. — С. 16–17; *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матері-

али / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 76; Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали / Ред. Любомир Р. Винар, Наталія Пазунок. — Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. — С. 30–31.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 85.

19 березня 1918 р. відбулося перепоховання розстріляних під Крутами 27 вояків першої сотні Студентського допоміжного куреня січових стрільців. Як повідомляли київські газети, жалібна хода, в якій взяли участь учні вищих і середніх шкіл міста, військові, громадські діячі, вирушила з вокзалу, пройшла Безаківською вулицею і Бібіковським бульваром. Біля Володимирського собору процесію зустріли члени Малої ради в повному складі на чолі з М. Грушевським та члени Ради народних міністрів (матеріали засідання Малої ради 19 березня 1918 р., опубліковані в газеті “Нова рада” від 20 березня 1918 р., повідомляла пропозицію М. Грушевського перервати засідання і взяти участь у похороні). Процесія зупинилася біля будинку Центральної Ради, де виголосив промову М. Грушевський та виступили представники українських січових стрільців. Далі процесія вулицями Володимирською, Фундуклеївською, Хрещатиком та Олександрівською вирушила на Аскольдову могилу. У першому числі ілюстрованого додатку до газети “Відродження” (ч. 10) була вміщена світлина траурної ходи.

Київські газети широко освітлювали цю подію. Зокрема, в газеті “Нова рада” була опублікована стаття Л. Старицької-Черняхівської “Пам’яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами” (Нова рада. — 1918. — 24 (11) березня. — № 41. — С. 3–4), а також лист до редакції О. Шульгина з проханням подати відомості про бій під Крутами та долю брата, В. Шульгина (Нова рада. — 1918. — 5 березня (20 лютого). — № 26. — С. 2), інші матеріали. Після похорону педагогічна рада та дирекція 2-ї Української гімназії ініціювали заснування при навчальному закладі стипендії імені учнів, які загинули в бою під Крутами. Департамент класичних мистецтв міністерства освіти Української Держави подав ідею спорудження на одному з київських майданів монумента борцям за незалежність України, жертвам Бахмача, Крут і Києва. Розробка статуту комітету для спорудження пам’ятника загиблим під Крутами була доручена професорові Університету св. Володимира Григорієві Павлуцькому. Пожертви на спорудження монумента надіслали представники українських видавництва та окремі особи. Перебіг подій в Україні не дав можливості реалізувати цю ідею.

с. 121 ...каже латинський поет... — йдеться про римського поета Вергілія (70–19 рр. до н.е.).

Вони стали грудьми за свою батьківщину і мали щастя полягти головами в сій святій боротьбі! — бій біля залізничної станції Крути (між Ніжином та Бахмачем) відбувся 16 (29) січня 1918 р. під час наступу на Київ більшовицького війська. У ньому 6-тисячному більшовицькому загону протистояла 1-ша Київська юнацька школа ім. Б. Хмельницького (4 сотні по 150 юнкерів, 20 старшин) та 1-ша сотня (близько 130 осіб) новоствореного Студентського куреня, сформована з добровольців — студентів Університету св. Володимира, Українського народного університету та гімназистів старших класів 2-ї Української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. У нерівному бою загинуло близько 250 юнкерів та студентів, 10 старшин. 27 студентів і гімназистів Студентського куреня, які потрапили в полон, розстріляли петроградські червоноармійці, за наказом командуючого більшовицьким військом П. Єгорова. Їхні тіла поховали селяни в спільній могилі біля станції. Бій під Крутами став подією, яка набула в українській історії символічного значення. 29 січня 1991 р. з ініціативи Спілки української молоді була здійснена перша спроба встановити хрест на Аскольдовій могилі в пам’ять про полеглих, проте правоохоронні органи цю акцію заборонили. Пам’ятний знак на Аскольдовій могилі був встановлений у 1998 р. Детально див.: Білокінь С.

Крутяни // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. — Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. — С. 444–459; Героїка трагедії Крут / Упоряд. В.Сергійчук, Я.Гаврилюк. — К., 2004; Зарицький В. Крутянська трагедія. — Чикаго, 1972; Коваленко О. “Ми рвали одвічніні пута...” // Київ. — 1994. — № 8–9. — С. 144–148.

...з фронту її будинку здирають російського орла... — пізніше, 25 квітня 1918 р., для правового урегулювання цих заходів, міністерство внутрішніх справ внесло на розгляд Ради народних міністрів доповідну записку про ліквідацію пам'ятників самодержавства, і зокрема знесення російських “двоголових орлів” з пам'ятників та архітектурних пам'яток Києва (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 305).

[Промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Української Центральної Ради, 20 березня 1918 р.]

Текст промови (витяг) опублікований у газеті: Народна воля. — 1918. — 22 (9) березня. — № 34. — С. 2. Зміст промови М.Грушевського та звіт про засідання Малої ради в перші роковини Української Центральної Ради подали й інші часописи: Нова рада. — 1918. — 22 (9) березня. — № 39. — С. 1; Українське слово (Львів). — 1918. — Ч. 70. — С. 2; Вісник політики, літератури і життя (Відень). — 1918. — Ч. 14 (197). — С. 202–203. З новітніх передруків матеріалів засідання та витягів з промови див.: Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р.Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 155–158; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 216. Повний текст промови М.Грушевського зберігся в машинописі: Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 95–97.

Подається за збереженим машинописом.

Засідання Малої ради, присвячене першим роковинам Центральної Ради, відбулося 20 березня 1918 р. о 20 год. 15 хв. при повному складі членів Малої ради, в присутності великої кількості членів УЦР та членів кабінету міністрів на чолі з В.Голубовичем. Засідання відкрив М.Грушевський, виступивши з промовою. У своєму слові він згадав історію УЦР, основні події, що відбулися за рік, дав високу оцінку досягненням українського руху, наголосив на незмінності політичного курсу, обраного Центральною Радою. В кінці промови запропонував вшанувати пам'ять членів Центральної Ради І.Пугача, О.Зарудного, Л.Бочковського та інших, панахида по яких відбулася в Софійському соборі за день перед тим, 19 березня 1918 р. На засіданні виступили: С.Одинець (представник Селянської спілки, УПСР), В.Рудницький (Польський демократичний централ), М.Балабанов (російський меншовик), Д.Ісаєвич (фракція УПСР), С.Гольдельман (Поалей Ціон), М.Кушнір (УПСФ), М.Рафес (Бунд), М.Порш (фракція УПСД), голова Ради народних міністрів В.Голубович (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 216–219). Засідання закінчилось о 24 год.

с. 122 ...на підставі чотиричленної формули... — йдеться про загальні, прямі, рівні вибори при таємному голосуванні.

...на підставі тої згоди, котра стала в місяці червні, включивши в свій склад представників демократичних неукраїнських організацій... — йдеться про домовленості, яких було досягнуто під час переговорів УЦР з міністрами Тимчасового уряду в Києві 28–30 червня 1917 р. УЦР погодилася зарахувати до свого складу представників національних меншостей, яким були віддані 202 мандати з 798 (25%) (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К., 1996. — Т. 1. — С. 139–140, 206–208).

...представництву, утвореному на підставі п'ятичленного виборчого права... — йдеться про Українські Установчі збори. Закон УЦР про вибори до Установчих зборів УНР

З М І С Т

	с. текстів	с. ком.
<i>В.Верстюк. ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ</i>		
<i>М.ГРУШЕВСЬКОГО</i>	V	
<i>С.Панькова. ВІД УПОРЯДНИКА</i>	XVII	
Розділ I. СТАТТІ ЗІ ЗБІРКИ “ВІЛЬНА УКРАЇНА” ТА ІНШІ ПУБЛІКАЦІЇ		
ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ		
(19 березня—15 квітня 1917 р.)	1	279
[Промови на українській маніфестації у Києві 19 березня 1917 р.]	3	279
[Звернення] “До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл”		
[21 березня 1917 р.]	5	280
Велика хвиля	6	281
З старого і нового	8	284
На Всеукраїнський з’їзд!	11	285
Повороту нема.	13	286
Від слова до діла!	15	288
Народностям України	18	290
По Українським національним з’їзді, 6—8 квітня.	20	291
Чи Україна тільки для українців?	23	293
Розділ II. ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ, ЗВЕРНЕННЯ		
ТА ПРИВІТАННЯ (травень 1917 р.—квітень 1918 р.)	25	294
[Звернення] “До товаришів-українців” [5 (18) травня 1917 р.]	27	294
Кінець старому лукавству	28	295
Тимчасовий український уряд	30	296
[Промови на I Всеукраїнському селянському з’їзді у Києві		
28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]	33	297
Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського [Відкрита заява начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву щодо умов формування українського війська,		
2 (15) червня 1917 р.]	34	299
Велике діло	35	301
[Промова на II Всеукраїнському військовому з’їзді		
5 (18) червня 1917 р.]	37	302
Що воно?	38	303
Від голови Центральної Української Ради проф. М.Грушевського [Відповідь начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву на його публікацію “По поводу		
письма г.Грушевского”, 8 (21) червня 1917 р.]	40	304
[Промови на українській маніфестації при урочистому оголошенні I Універсалу		
Української Центральної Ради, 12 (25) червня 1917 р.]	42	305
[Доповідь про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного		
права, проголошена на З’їзді українських правників 13 (26) червня 1917 р.]	43	306
Треба ясніше!	44	307
Чи вияснюється?	47	308
Відродини “Л[ітературно]-н[аукового] вістника”	49	310
В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи	51	310
[Промови на засіданні Ради військових депутатів з нагоди проголошення		
II Універсалу Української Центральної Ради, 3 (16) липня 1917 р.]	56	316
Чорна пляма	57	317
Україна дійде свого!	58	318
Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня		
[1917 р. на З’їзді народів у Києві].	60	320
Вільний союз	64	321

Мусимо взяти на розум	65	322
Важна хвиля	66	323
[Привітання III Всеукраїнському військовому з'їзду, 21 жовтня (4 листопада) 1917 р.] . . .	68	324
Проект української Конституції	69	325
[Промова на засіданні Малої ради перед оголошенням III Універсалу Української Центральної Ради, 7 (20) листопада 1917 р.]	74	326
Рятуймо Російську Федерацію	75	327
Час настав	76	327
Новий поділ України	77	328
[Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р.]	81	329
[Промова на заключному засіданні Восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р.]	82	329
Велике Різдво	84	331
[Промова при оголошенні IV Універсалу Української Центральної Ради на засіданні Малої ради, 12 (25) січня 1918 р.]	85	332
Великий обов'язок	86	333
Мир землі нашій!	88	333
Очищення огнем	89	335
Український герб	92	337
Українська самостійність й її історична необхідність	96	338
Новий час	98	339
Про монетну українську одиницю	101	340
Повороту не буде!	105	341
За Холмщину	107	342
Вогні й бурі	110	344
Розмова з професором М.С.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]	112	345
Установчі збори чи парламент?	114	349
Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирного договору . .	116	351
Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.]	121	353
[Промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Української Центральної Ради, 20 березня 1918 р.]	122	355
[Промова на київському губернському земському зібранні, 7 квітня 1918 р.]	126	356
"Святі права"	127	356
Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.]	130	358
Стара історія	131	358
Розділ III. ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ (квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)	135	360
Якої ми хочемо автономії і федерації	137	360
Хто такі українці і чого вони хочуть	152	363
Звідки пішло українство і до чого воно йде	166	365
Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий	181	368
Україна і Росія	203	372
На порозі Нової України: Гадки і мрії	225	377
Історія й її соціально-виховуюче значіння	267	
КОМЕНТАРІ	279	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	382	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	396	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	404	

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга I

Серія “Суспільно-політичні твори
(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Здано на складання 15.01.2007. Підп. до друку 25.07.2007. Формат 70x100¹/₁₆.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 34,83.
Умовн. фарбовідб. 35,63. Обл.-вид. арк. 27,0. Наклад 5000 прим.
Свідощтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 16. Зам. 339-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 4. Кн. I: Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української
Центральної Ради березень 1917—квітень 1918)”. — 2007. — 432 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

Перша книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського продовжує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок видатного історика й державного діяча доби Української Центральної Ради. Статті, промови та звернення М.Грушевського, видрукувані на сторінках періодичних видань упродовж березня 1917 р.—квітня 1918 р., а також ширші праці, що вийшли окремими брошурами, стали вагомим внеском у розробку концепції Української революції та залишилися важливим джерелом для вивчення й осмислення бурхливих поточних подій зазначеного історичного періоду.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)